

<https://helda.helsinki.fi>

Käsitehistoria tutkimusasenteena

Marjanen, Jani

Gaudeamus

2022-09

Marjanen , J & Ihalainen , P 2022 , Käsitehistoria tutkimusasenteena . julkaisussa P Ihalainen & H Valtonen (toim) , Sanat siltana menneeseen : Kielelliset lähestymistavat historiantutkimuksessa . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 65-91 .

<http://hdl.handle.net/10138/354812>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

LUKU 3

KÄSITEHISTORIA TUTKIMUSASENTEENA

JANI MARJANEN & PASI IHALAINEN

*K*äsitehistorian tutkijaa kiinnostavat niin käsitteiden yleinen käyttö yhteisöissä kuin yksittäisen kielenkäyttäjän erityiset tarkoituksetkin. Yhteisön tasolla tutkija kysyy, miten tekstin tai keskustelun keskeiset käsitteet ovat tulleet käyttöön, miten ne ovat yleistyneet ja vakiinnuttaneet asemansa, miten niihin liitetyt merkitykset ovat muuttuneet, millaisia kiistoja niiden oikeasta käytöstä ja merkityksestä on käyty ja millaisia vastakäsitteitä ja synonyymeja niille on esitetty. Näin päästään käsiksi siihen, miten menneisyyden ihmisten tapa jäsentää maailmaa on ajan myötä muuttunut. Yksittäisen kielenkäyttäjän tapauksessa on tärkeää ymmärtää, mitä hän jollakin käsitteellä tarkoitti. Tutkijan huomio kohdistuu käsitteen käyttäjän retoriikkaan eli niihin kielellisiin keinoihin, joita puhuja tai kirjoittaja hyödynsi vaikuttaakseen yleisönsä käsityksiin: Mitä ne paljastavat käsitteen käyttäjän asenteista ja mielipiteistä? Mitä käsitteisiin liitettyjä, eri aikoina kerrostuneita merkityksiä käyttäjä kierrätti, mitä määritteli uudelleen ja mitä kyseenalaisti ja miksi? Käsitehistoriaa siis kiinnostaa pitkän aikavälin merkitysten muutos yhteisössä, yksilöllinen toiminta ja näiden vuorovaikutus. Näiden merkityksenmuutosten analysoinnissa auttavat digitoidut aineistot ja laskennalliset menetelmät yhdistettyinä asiayhteydet huomioivaan käsiteanalyysiin.

Käsittehistorian näkökulmasta yhteiskunnallinen keskustelu on käsitteiden luomisen, määrittelyn ja arvottamisen kautta käytyä kamppailua tilasta ja vallasta. Kielenkäytöllä vaikutetaan usein huomaamattomasti ihmisten mielipiteisiin. Tämän kamppailun tutkimiseksi käsittehistoriallinen tutkimusasenne lähtee kahdesta perusoletuksesta: (1) keskeiset yhteiskunnalliset käsitteet ovat usein kiistanalaisia tai ainakin monimerkityksisiä ja vaikeita määritellä tyhjentävästi ja (2) kielellinen muutos sekä heijastaa että tuottaa historiallista muutosta yhteiskunnissa.

Käsitteiden kiistanalaisuus ilmenee, kun tarkastellaan sanojen käytön historiaa. Esimerkiksi ”demokratialla” on pitkä historia. Alun perin se oli negatiivisesti latautunut kuvaus hallitusmuodosta, kun se taas nykyään on erittäin positiivinen termi. Vaikka yleiskielessä on olemassa jonkinlainen yhteisymmärrys siitä, mitä demokratia tarkoittaa, on kuitenkin ilmeistä, että ihmiset liittävät siihen erilaisia asioita äänestämisestä oikeusvaltioon ja parlamentaariseen hallinnosta sananvapauteen, ja on usein epäselvää, mitä demokratian ulottuvuutta he tarkoittavat. Demokratia on siten historiallisesti muuttu- ja nykyhetkessä monimerkityksinen käsite.

Kielellinen muutos kumpuaa yleensä yhteiskunnallisesta muutoksesta. Viime vuosikymmeninä on esimerkiksi otettu käyttöön seksuaalista suuntautumista ja sukupuolen moninaisuutta kuvaavia uusia käsitteitä, joiden läpimurto on seurausta ajattelutapojen muutoksesta. Monelle nämä käsitteet ovat keskeisiä välineitä oikeuksien tavoittelussa. Toisille uudet sanat aiheuttavat hämmennystä. Osalle on selvää, että vanha transseksuaalin käsite on loukkaava, toisten on taas vaikea ymmärtää transseksuaalin ja transsukupuolisen eroa. Muutos siis tuottaa kielellistä muutosta, johon ihmiset viiveellä sopeutuvat.

Historiallisen muutoksen myötä syntyviä käsitteitä voidaan yrittää muuttaa tietoisesti tai tiedostamattomasti. Esimerkiksi sopii jo vuosikymmeniä tieteellisesti selvä mutta poliittisesti kiistanalainen ilmiö, ilmaston lämpeneminen: lämpenemistä epäilevät ja päästövähennyksiin haluttomat yhdysvaltalaiset konservatiivit onnistuivat

nimeämään ilmiön ”lämpenemisen” sijaan ”muutokseksi”, mikä ei kuulostanut kaikkien mielestä enää yhtään niin pelottavalta.¹⁰⁸ (Tosin sanaa oli käytetty myös tutkimuksessa heijastamaan ilmiön monimuotoisuutta.) Talouskasvulle myönteinen kestävä kehityksen käsite on puolestaan kulkeutunut sosiaalidemokraattisesta, hyvinvointivaltiota ja globaalia tasa-arvoa korostaneesta keskustelusta useimpien poliittisten ryhmien – myös vihreiden – kielenkäyttöön. Samalla kestävä kehitys nostaa ihmisten tämänhetkisen hyvinvoinnin arvojärjestyksessä elonkirjon tulevaisuuden edelle.¹⁰⁹ Tulevaisuuden käsitehistorioitsijat voivat tarkastella, johtaako näiden suosittujen käsitteiden valtavirtaistuminen konkreettisiin poliittisiin toimiin. Käsitteelliset valinnat joka tapauksessa vaikuttavat joskus merkittävästikin harjoitettuun politiikkaan.

Käsitehistoriallinen tutkimus on kiinnostunut tapauksista, joissa historiallinen ja kielellinen muutos nivoutuvat yhteen. Sen mielenkiinnon kohteena on, miten eri ryhmät ovat määritelleet ja arvottaneet käsitteitä pyrkimyksenään vaikuttaa ihmisten mielipiteisiin ja kehityksen suuntaan. Käsitehistoria on väljästi määrittynyt monitieteinen erityisala, jonka tutkijat ovat olleet kiinnostuneita myös poliittisesta retoriikasta ja saattaneet hyödyntää myös diskurssi-analyysin eri virtauksia.¹¹⁰ Näistä lähestymistavoista käsitehistorian erottaa kiinnostus moninaisia merkityksiä mukanaan kantavien sanojen historiaan. Käsitehistoriallinen tutkimus on kuitenkin sekin nopeassa muutoksessa, sillä digitalisaation myötä käsitehistorialliset menetelmät ovat alkaneet kiinnostaa myös muuta historiantutkimusta, kun ennennäkemättömän suuri historiallinen aineisto on tullut helpommin saataville ja hallittavaksi. Digitalisaation mahdollistamat määrälliset tai laskennalliset (kvantitatiiviset) menetelmät kohdistuvat sanojen historiallisen käytön tutkimiseen, mistä käsitehistorialla on jo paljon kokemusta. Käsitehistoriallinen tutkimus voi kohdistua mihin tahansa aihepiiriin, johon liitetään vahvoja merkityksiä.

KIELI HISTORIALLISEN MUUTOKSEN HEIJASTAJANA JA TUOTTAJANA

Tässä luvussa lähestymme käsitehistoriaa *tutkimusaseteena*, emme tarkasti määriteltävissä olevana metodina. Käsitehistoriallisesti asennoituneen tutkijan mielenkiinto kohdistuu joko tietoiseen tai vähemmän pohdittuun kielenkäyttöön menneisyydessä. Kuvaamme tekstissä myös konkreettisia metodeja retorisesta analyysistä sanafrekvenssianalyysiin, jotka kaikki ovat sovitettavissa yhteen käsitehistoriallisen tutkimusasetteen kanssa. Jätämme teoreettisen keskustelun vähemmälle. Sen sisäistäminen ei ole edellytys käsitehistoriallisen lähestymistavan soveltamiselle käytännön tutkimustyössä vaikkapa jonkin toisen lähestymistavan rinnalla.

Saksalaisen poliittisen historian tutkijan Willibald Steinmetzin (s. 1957) ja brittiläisen politiikantutkijan Michael Freedenin (s. 1944) mukaan käsitehistoriassa (*Begriffsgeschichte, history of concepts, conceptual history, begreppshistoria*) on olennaista kiinnostus menneisyyden ihmisten eri tapoihin ymmärtää ja kuvata käsitteellisesti oman aikansa todellisuutta.¹¹¹ Käsitehistoriassa ei siis pyritä niinkään tutkimaan suoraan mennyttä materiaalista todellisuutta – josta siitäkin on saatavissa lähinnä kielellistä aineistoa – vaan menneisyyden toimijoiden erilaisia käsityksiä tuosta todellisuudesta. Käsitehistoriallisessa lähestymistavassa tiedostetaan vahvasti, että menneisyyden toimijoiden käytössä ollut kieli ja aikakaudella vallinneet keskustelun muodot ovat mahdollistaneet tietyt ajattelun, puhumisen ja toiminnan tavat, mutta toisaalta asettaneet rajat ja tehneet jopa mahdottomiksi toisenlaiset ajattelun, puhumisen ja toiminnan tavat. Käsitehistoria ei siten näe suurta eroa kielen ja todellisuuden välillä.

Käsitehistoria tarkastelee sitä, mitä menneisyydessä käydyssä keskustelussa on käsitteitä käyttämällä ollut mahdollista sanoa. Ollaan siis kiinnostuneita poliittisen toiminnan reunaehdoista. Se on erityisen kiinnostunut kielelle tyypillisestä kerrostuneisuudesta, toisin sanoen siitä, miten on ollut mahdollista kierrättää eri aikausilta ja asiayhteyksistä peräisin olevia käsitteiden merkityksiä ja

toisaalta käyttää käsitteitä innovatiivisesti niille uusia merkityksiä antaen ja niitä retoriikan keinoin uudelleen määritellen. Käsitehistoriallisessa tutkimusaseteessa suhtaudutaan kriittisesti anakronististen (ajoitukseltaan väärien) käsitteiden käyttöön historian tutkimuksessa. Tämä erottaa käsitehistorian selvimmin monista muista historian osa-alueista: käsitehistorioitsija analysoi aikalaisten itse käyttämilleen käsitteille antamia merkityksiä ja soveltaa harkiten myöhemmin syntyneitä analyttisiä käsitteitä. Näkökulmaeron voi tiivistää myös siten, ettei käsitehistorioitsija ole ensisijaisesti kiinnostunut menneisyyden aineellisen ja yhteiskunnallisen todellisuuden, toiminnan tai rakenteiden rekonstruoinnista nykykäsittein vaan siitä, miten ymmärrystä oman aikakauden aineellisesta ja yhteiskunnallisesta todellisuudesta on rakennettu menneisyydessä sosiaalisesti, kulttuurisesti, kielellisesti ja diskursiivisesti. Käsitehistorian tutkija nostaa analyysinsä ytimeen menneisyyden aikalaiskäsitteet.

Nykymuotoonsa käsitehistoria alkoi kehittyä 1960-luvun Saksassa, jossa oltiin kiinnostuneempia kokonaisten poliittisten tai sosiaalisten yhteisöjen kuin omaperäisten yksilöiden tavoista käyttää poliittisia ja yhteiskunnallisia käsitteitä. Lähestymistapa tiivistyi teoksessa *Geschichtliche Grundbegriffe*, jossa tarkastellaan yli sadan saksalaisen peruskäsitteen (*Grundbegriffe*) historiaa.¹¹² Se on edelleen käsitehistorian perusteos, vaikka sitä ei voida enää pitää käsitehistorian ensisijaisena mallina. Uudempaa ja vertailevampaa käsitehistoriaa edustaa esimerkiksi vuonna 2016 aloitettu teossarja *European Conceptual History*, jossa on ilmestynyt muun muassa kokoomateokset parlamentarismista, demokratiasta, liberalismista, internationalismista, alueellisista käsitteistä ja tieteen käsitteistä.¹¹³

Perinteinen käsitehistoriallinen lähestymistapa on tuottanut pääasiassa tunnettuihin ajattelijoihin ja tietosanakirjoihin pohjaavaa sanahistoriaa. Siinä ei ole aina tavoitettu monimuotoisia käsiteverkostoja tai -ryppäitä tai edetty kielen poliittisen käytön syväanalyysiin, joka ottaisi huomioon asiayhteydet ja kielenkäyttäjien tarkoitukset. Digitalisaation aikakaudella on helpompaa ottaa mukaan lähteitä

eri maista ja konteksteista, tehdä vertailevaa ja ylijarajaista analyysia ja hyödyntää määrällisiä menetelmiä laadullisten rinnalla. Historiantutkimuksen monimuotoistuminen on myös nostanut kiinnostuksen kohteeksi aivan uudenlaisia käsitteitä.

Saksalaisen käsitehistorian tunnetuin teoreetikko Reinhart Koselleck on tiivistänyt käsitehistoriallisen tutkimusasetteen keskeiset piirteet: käsitteitä tarkastelemalla saa otteen siitä, mistä menneisyyden ihmiset keskustelivat. Vaikka lähdeteksti kokonaisuudessaan on huomion arvoinen, käsitehistorioitsijan mielenkiinto kohdistuu ensisijaisesti sen keskeisiin käsitteisiin. Hänen tavoitteenaan on havaita käsitteisiin liitettyjen kilpailevien ja usein ristiriitaisten merkitysten eri kerrostumat, joita käsitteitä käytettäessä on joko tietoisesti ja tiedostamatta hyödynnetty. Käsitteet ymmärretään ikään kuin ikkunoina, joiden kautta avautuu näkymiä menneisyyden ihmisten käsityksiin maailmastaan ja niiden vaikutuksesta heidän toimintaansa. Käsitteiden kautta voidaan paikantaa yhdenmukaisuuksia ja eroavaisuuksia menneisyyden tavoissa keskustella ja siten yhtäläisyyksiä ja eroja ajattelussa, käsityksissä, mielipiteissä ja ideologioissa. Käsitehistoriassa ei kuitenkaan ole kysymys pelkästä ajattelun ja kielellisten konstruktioiden tai retoriikan ymmärtämisestä: kysymys on myös siitä, miten menneisyyden toimijoiden käyttämät käsitteet ovat asettaneet rajat ajattelulle ja toiminnalle ja miten ne muuttuessaan ovat tehneet mahdollisiksi uudet ajattelutavat ja toimintamallit.¹¹⁴

Historioitsijan kannattaa kiinnittää huomiota erityisesti käsitteiden kierrätykseen ja tarkastella, miten menneisyydessä on sovellettu vanhoja, periaatteessa kaikille tuttuja käsitteitä uusien, aika-ajasta eteen tulleiden tilanteiden kuvaamiseen ja arvottamiseen. Kun yhteiskunnat ovat ajan myötä vähitellen muuttuneet, kielen kierrättäminen on asteittain johtanut käsitteiden käyttöyhteyksien ja samalla niiden merkitysten muutoksiin.¹¹⁵ Käsitehistorioitsija tutkii perittyjen käsitteiden kääntämistä, kun niitä on sovellettu uusiin tilanteisiin tai kun ne ovat siirtyneet kielestä ja kulttuurista toiseen. Hän myös kiinnittää huomiota uusiin tapoihin käsitteellistää

ympäröivää todellisuutta. Tavoitteena on selvittää, missä yhteyksissä jonain aikana käytetyt käsitteet ovat alun alkaen syntyneet, mitkä käsitteiden merkitykset ovat kestäneet, mitkä merkitykset on pystytty kääntämään uusiin tilanteisiin sopiviksi, mitkä merkitykset on hylätty ajan myötä vanhentuneina ja mitä täysin uusia merkityksiä käsite on ajan kuluessa saanut. Onko luotu uusia sanoja (neologismeja) kuvaamaan muuttunutta asiantilaa?¹¹⁶

Käsittehistorian käytännön *tutkimusmenetelmät* on johdettu yleisestä mielenkiinnosta kielen poliittisuuteen – eli siihen, että asioista ja niistä kuvaavista käsitteistä ollaan usein eri mieltä – ja ne sisältävät usein myös muita kieleen kohdistuvia analyysin keinoja. Yksinkertaisimmillaan aloitetaan kielenkäytöstä kertovien havainnollisten – niin edustavien kuin poikkeavienkin – esimerkkien kerääminen alkuperäislähteinä käytetyistä, usein laajoista ja monipuolisista teksteistä joko lähilukemalla tai tietokoneavusteisesti. Tutkimus jatkuu näiden esimerkkien järjestelmällisellä, muiden alkuperäislähteiden ja tutkimuskirjallisuuden tukemalla kontekstoivalla analysoinnilla, jossa pyritään rekonstruoimaan tutkittavaan käsitteeseen eri käyttöyhteyksissä liitetyt merkitykset. Vahvasti alkuperäislähteisiin nojaava käsittehistorian tutkimus edellyttää analyysin tuloksista kertovan tieteellisen tekstin kirjoittamista moneen kertaan uudelleen ja samalla esimerkkien karsimista ja täydentävien etsimistä, jotta saavutetaan riittävän syvälinen analyysi ja riittävän yleisiä johtopäätöksiä. Parhaiten merkitysten tulkintaa tukevat historialliset asiayhteydet selviävät vasta tämän monivaiheisen tutkimusprosessin aikana.

Käsittehistoriallinen tutkimusasenne on etenkin Suomessa – sekä historian- että politiikantutkimuksessa – yhdistetty luovasti muihin aatehistorian tutkimuksen menetelmiin,¹¹⁷ erityisesti kielelliseen kontekstualismiin (ks. luku 4). Steinmetzin ja Freedenin mukaan kontekstoivaa brittiläistä aatehistoriaa ja saksalaisen mallin pohjalta kehittynyttä käsittehistoriaa yhdistää kiinnostus menneisyyden kielen poliittisuuteen.¹¹⁸ Quentin Skinnerin kehittänyt lähestymistapa

eroaa kuitenkin käsitehistoriasta samastaessaan tekstin merkityksen ja kielenkäyttäjän intention eli kirjoittajan tarkoituksen.

Skinnerin edustamassa poliittisen ajattelun historiassa ajatellaan, että käsitteellinen muutos on tulosta yksilöiden retoriikkaa hyödyntävistä puheteoista, ja tutkimuskohteena on yleensä yksittäisen ajattelijan osallistuminen oman aikansa filosofiseen keskusteluun. Käsitehistoriassa puolestaan pidetään mahdollisina ja kiinnostavina myös tarkoittamattomia tai tiedostamattomia yhteisöissä tapahtuneita käsitteiden merkitysten muutoksia. Myös vähemmän tunnettujen kielenkäyttäjien valinnoilla on saattanut olla vaikutusta käsitteitä uudelleen määriteltäessä. Vaikka retoriikan tarjoamat mahdollisuudet vaikuttaa käsitteiden merkityksiin tunnustetaankin, käsitehistoria ei yleensä keskity retoristen figuurien eli suostuttelun keinojen analyysiin.¹¹⁹

Steinmetzin ja Freedenin mukaan käsitehistoria eroaa myös kielentutkimuksessa ja yhteiskuntatieteissä suositusta diskurssianalyttisestä tutkimusotteesta sikäli, että käsitehistoria on kiinnostuneempaa pitkän aikavälin historiallisesta kehityksestä.¹²⁰ Diskurssi-analyysi eroaa käsitehistoriasta siten, että diskurssi-analyysissä painotetaan yleensä yhteiskunnassa vallitsevan diskurssin ylläpitävän valtasuhteita, kun taas käsitehistoria korostaa vahvemmin historiallisten toimijoiden mahdollisuuksia vaikuttaa diskursseihin ja niiden kiistanalaisten käsitteiden merkityksiin, joista diskurssit muodostuvat.¹²¹ Menneisyyden kielenkäyttäjät ovat aktiivisesti pyrkineet vaikuttamaan yhteiskunnalliseen todellisuuteen, rakenteisiin, instituutioihin ja historiallisiin prosesseihin. Pitkän aikavälin merkitysten muutoksista kiinnostuneella ja samaan aikaan yksilöiden aktiivisen kielenkäytön huomioivalla käsitehistorialla on kuitenkin yhtymäkohtia sekä kontekstoivaan aatehistoriaan että diskurssi-analyysin aidosti historiallisiin sovelluksiin (luvut 2, 4 ja 5).

PITKÄN JA LYHYEN AIKAVÄLIN KÄSITTEELLINEN MUUTOS

Koska kielellinen muutos on osa monimutkaista yhteiskunnallista ja kulttuurista muutosta, käsitehistoriassa on ollut tavallista pitkän aikavälin muutosten analysointi. Tällainen diakroninen lähestymistapa keskittyy usein yhden käsitteen tai käsiteryppään muutosten analysointiin. Reinhart Koselleck oli erityisen kiinnostunut modernien ajattelutapojen läpimurrosta vuosina 1750–1850.¹²² Tuolloin yhteiskunnallisten ja poliittisten käsitteiden merkitykset muuttuivat, ne latautuivat poliittisesti, ja samalla syntyi myös uusia käsitteitä. Historian ja demokratian käsitteet saivat uusia merkityksiä, ja liberalismin käsite vasta syntyi. Menneisyydessä on ollut muitakin käsitteellisiä murroskausia. Esimerkiksi 1800-luvun jälkipuoliskolla kansallisvaltiot vahvistuivat ja samaan aikaan kansainvälinen yhteistyö kehittyi, mikä ilmenee niihin liittyvässä kielessä.¹²³ Aikakauden yhteiskunnallinen ja kulttuurinen muutos näkyy puolestaan muutoksina tavoissa ymmärtää ihmisten tunne-elämä. Aiemmin tunteisiin liittynyt sanasto oli ollut melko rikasta, mutta 1800-luvun lopulla monimuotoinen tunnesanasto pelkistyi: englannin sana *emotion* sekä saksan *Gefühl* nousivat psykologisen ja yksilökeskeisen tunnepuheen ytimeen. Tunteet alettiin yhä useammin ymmärtää yksilön ominaisuuksina eikä niinkään asioina, joita yhteisön kuului valvoa.¹²⁴ Poliittisen käsitteistön muutoksen aikakausi on koettu myös ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Euroopassa, 1960-luvulla, kylmän sodan päättyessä ja epäilemättä myös nykyään, kun digitaalinen viestintä muuttaa keskustelun muotoja ja vallitsevia ajattelutapoja. Käsitteellisen muutoksen ajoittuminen kuitenkin vaihtelee eri maissa, yhteiskunnan eri osa-alueilla, alakulttuureissa ja kansakuntien rajat ylittävissä verkostoissa.¹²⁵

Suurin osa käsitehistoriallisesta tutkimuksesta suuntautuu käsitteellisten muutosten synkroniseen puoleen eli siihen, miten jonkin ajan poliittiset, yhteiskunnalliset ja kulttuuriset kiistat näkyvät käsitteiden käytössä. Tutkimuskysymykset sekä tutkitun aineiston

luonne vaikuttavat siihen, missä suhteessa synkroninen ja diakroninen tulkinta painottuvat tutkimuksessa. Yleensä kannattaa yhdistää molempia: tarkastella pidemmän aikavälin ylijärjestyksen kehitystä suurten, mahdollisesti digitaalisten tietomäärien ja aikaisemman tutkimuksen pohjalta mutta keskittyä omassa tulkinnassa ajallisesti ja maantieteellisesti melko rajatulle alueelle.

Pitkän aikavälin käsitteellistä muutosta voidaan hahmottaa myös analyttisin prosessikäsittein. Reinhart Koselleck on puhunut neljästä toisiinsa kytkeytyneestä historiallisesta prosessista: demokratisoitumisesta, politisoitumisesta, temporalisoitumisesta ja ideologisoitavuudesta.¹²⁶ Demokratisoitumisella hän tarkoittaa sitä, että tiettyjen sanojen käyttö yleistyi voimakkaasti. Esimerkki on vaikkapa sanan ”kansakunta” yleistyminen 1700-luvun loppupuolelta lähtien. Politisoituminen puolestaan viittaa siihen, että tiettyjä sanoja alettiin liittää eri ryhmittymiin ja niille luotiin vastakäsitteitä. 1800-luvulla alettiin esimerkiksi puhua liberalismista, kun haluttiin kritisoida Ranskan vallankumoukseen liittyviä uusia aatteita. Pian liberaaleina pidetyt henkilöt ottivat sanan omakseen tekemällä siitä oman aatteensa nimen. Kritisoidakseen poliittisia vastustajiaan he myös alkoivat nimittää näitä konservatiiveiksi. Temporalisoituminen taas viittaa siihen, miten tiettyihin sanoihin alettiin liittää vahvoja tulevaisuuden odotuksia. Esimerkin tarjoavat globalisaation tai digitalisaation kaltaiset prosessikäsitteet, joilla on kuvattu mahdollisia tulevaisuuksia. Ideologisoitavuus on tiettyjen sanojen muuttumista entistä abstraktimmiksi, jolloin niistä on tullut myös käyttökelpoisempia eri ideologioiden iskulauseina. Esimerkkinä voidaan pitää vapauden käsitettä. Varhaismodernien sääty-yhteiskuntien jäsenet puhuivat melko konkreettisista vapauksista tai suorastaan erioikeuksista, mutta vähitellen 1700-luvulta lähtien poliittisessa kielessä alettiin yhä useammin käyttää abstraktia vapauden käsitettä yksikössä. Vapaus muuttui abstraktiksi ideologisoitavaksi tavoitteeksi, jota lopulta jokainen kannatti mutta joka tarkoitti eri poliittisille ryhmille eri asioita.

Koselleckin prosessikäsitteet ovat vain esimerkkejä analyttisistä työkaluista, joilla voi aiempaa paremmin hahmottaa historiallista muutosta. Tutkija voi luoda myös muita vastaavia käsitteitä, joiden avulla voi tulkita menneisyyttä. Historioitsija Willibald Steinmetz on esimerkiksi käyttänyt ilmaisuja vernakularisaatio (paikalliskielistyminen), kansallistuminen, globalisoituminen ja läntistyminen tai eurooppalaistuminen.¹²⁷ Muut tutkijat ovat puolestaan käyttäneet sanaa historiallistuminen kuvauksena sille, että tietty käsite tulee niin tärkeäksi, että sen kuvaamalle ilmiölle on alettu kirjoittaa historiaa.¹²⁸ Esimerkiksi ideologiasta tuli 1900-luvun alkupuolella niin keskeinen analyysiväline, että alettiin kirjoittaa poliittisten ideologioiden historiaa.

Synkronisessa käsitehistoriassa eli lyhyttä aikaväliä tarkasteltaessa korostuvat yksittäisen toimijan rooliin viittaavat analyttiset käsitteet. Siinä ajatellaan, että historiallinen henkilö on yrittänyt eri tavoin vakuuttaa oletetut keskustelukumppaninsa omalla tekstillään. Yleisnimitys näille keinoille on retorinen siirto, ja monet niistä ovat peräisin joko antiikista periytyvän klassisen tai 1900-luvulla syntyneen uuden retoriikan analyysiperinteistä.¹²⁹ Tavallinen retorinen siirto on uudelleenkuvaus, jossa jonkin kiistanalaisen käsitteen merkitystä tai arvoista yritetään muuttaa kuvaamalla sitä uudella sanalla: ”ongelman” sijaan puhutaan ”haasteesta” tai ”sodan” sijaan ”sotilaallisesta erikoisoperaatiosta”, jotta ihmiset suhtautuisivat asiaan myönteisemmin, tai kotitalousvähennyksen sijaan puhutaan ”piikalaeista”, jotta vähennyksen korottamista alettaisiin vastustaa. Uudelleenmäärittely taas on pyrkimys muuttaa jonkin sanan arvosta määrittelemällä se tavalla, joka poikkeaa oletetusta yleismerkityksestä. Uudelleenmäärittelyn erikoistapaus on klassisen retoriikan *paradiastole*, jossa määritellään jokin negatiivisena pidetty asia positiivisena tai päinvastoin.¹³⁰ Esimerkki *paradiastolesta* on toteamus siitä, että populismi on kielteisesti latautunut käsite, mutta jos populismi ymmärretään kansaan vetoavana politiikkana, se on käyttäjälleen myönteinen sana.¹³¹

Pitkän ja lyhyen aikavälin käsitehistoriallisen tulkinnan ei tarvitse rajautua vain yksittäisten sanojen käyttöön. Se voi myös suuntautua kielenkäyttöön laajemmin pohtimalla esimerkiksi retorisia käytänteitä, kieliopillisia rakenteita, vakiintuneita ilmaisuja, vertauskuvia tai väitteitä. Olennaista on paneutua merkitysten historiallisiin ilmauksiin ja tunnistaa niiden rooli siinä, miten menneisyyden toimijat ovat jäsentäneet maailmaansa.

KANSAKUNTAA RAKENTAMASSA:

ESIMERKKI KÄSITEHISTORIALLISTESTA ANALYYSISTA

Suomen 1800-luvun historia ja kansakunnan rakentuminen kiteytyy monelle lausahdukseen ”Ruotsalaisia emme ole, venäläisiksi emme halua tulla, olkaamme suomalaisia”. Lause otetaan usein annettuna ja liitetään yleisesti sanomalehtimies Adolf Ivar Arwidssoniin (1791–1858), joka ei kuitenkaan tiettävästi koskaan lausunut näitä sanoja. Sen historiaa voidaan kuitenkin tutkia myös käsitehistoriallisesti ja kiinnittää huomiota siihen, miten lause on ilmestynyt poliittiseen keskusteluun, mitä merkityksiä sille on annettu, mihin tarkoituksiin sitä on käytetty ja miten siitä on tullut vakiintunut ilmaisu, jonka suurin osa suomalaisista tunnistaa tärkeäksi.¹³² Digitoitu sanomalehtiaineisto tarjoaa mahdollisuuden selvittää lauseen käyttöhistoriaa, kun taas käsitehistoriallinen lähestymistapa antaa analyttisiä käsitteitä sen historian jäsentämiseen.

Ensin on syytä pohtia lausahduksen historiaan liittyvää anakronistisuutta eli sen sijoittamista aikaan, johon se ei kuulu. Ensimmäinen kerran ilmaisua käytti tiettävästi Yrjö Koskinen (1830–1903, tuolloin Georg Forsman, myöhemmin Yrjö-Sakari Yrjö-Koskinen) lehtiartikkelissa vuonna 1860.¹³³ Artikkelin julkaistiin sekä suomeksi että ruotsiksi. Vuonna 1861 lausahdusta käytti hieman eri muodossa Johan Vilhelm Snellman (1806–1881).

Miksi sitten lausahdus liitetään nykyään Arwidssoniin ja 1820-luvulle? Syy siihen löytyy sen käyttöhistoriassa, sillä jo Koskinen

sijoitti lausahduksen 1820-luvulle ja teki siinä eräänlaisen retorisen siirron, jossa kirjoitettiin uusiksi vuoden 1809 jälkeistä historiaa. Koskisen historiankirjoitusta on syytä analysoida itsessään, mutta lausahduksen sijoittaminen 1820-luvulle on anakronistista, sillä vasta sen toistuva käyttö 1860-luvun jälkeen teki siitä osan poliittista mielikuvitusta. Lausahdus nimittäin kiteytyi yleiseksi hokemaksi vasta 1800-luvun loppuvuosikymmeninä. Kosellekin prosessikäsittein ilmaistuna lausahduksen käytön yleistymisen voi tulkita demokratisoitumiseksi. Tämän jälkeen sitä saatettiin muokata, mutta silloin retoriset siirrot olivat tietoisia, jolloin muokkaukset olivat ikään kuin kommentteja aikaisempaan käyttöön. Viittaukset aikaisempaan käyttöön tekevät mahdolliseksi lausahduksen diakronisen analyysin.

Käsittehistoriallinen tutkimus arvostelee käsitteiden anakronistista venyttämistä silloin, kun halutaan ymmärtää menneisyyden kokemuksia. On esimerkiksi tavallista, että parlamentarismien, liberalismien, sosialismien tai feminismien kaltaisten *ismien* historiaa on ulotettu aikakausille, jolloin nämä käsitteet eivät vielä olleet käytössä. Tärkeää näissä tapauksissa on huomata, että jonkin sanan ilmaiseminen isminä on ollut merkityksellinen tapahtuma ja että sanan jatkokäyttö on luonut tätä ismiin liittyvää traditiota.¹³⁴ Tradition luominen on keskeinen retorinen tapa tehdä omista poliittisista käsitteistä tärkeitä.

Sekä Yrjö Koskinen että J. V. Snellman esittivät lausahduksen muodossa ”ruotsalaisia emme enää ole”. Sana ”enää” on tärkeä, sillä se kuvaa menneisyydessä tapahtunutta muutosta. Tässä tulkinnassa suomalaiset todella olivat olleet ruotsalaisia ennen 1809. Tämä oli tärkeää Koskiselle ja Snellmanille, koska he halusivat ajoittaa ajamansa kieli- ja kansallisuuspolitiikan 1800-luvun alkuun.

Yksi tärkeimmistä muutoksista oli ”enää”-sanana putoaminen pois: ”Ruotsalaisia emme enää ole” muuttui yhä useammin muotoon ”ruotsalaisia emme ole”. Tämä on tärkeä retorinen siirto, joka on nähtävissä monessa 1870- ja 1880-luvun esimerkissä, jossa lausahdusta muunneltiin. Lausahdus ei enää ollutkaan osa historiankirjoitusta vaan kannanotto aikakauden kiristyneeseen kieli- ja kansallisuuskeskusteluun.

Pienen pieni muutos käytössä muutti huomattavasti lausahduksen poliittista latausta. Tässä vaiheessa lausahduksesta tuli myös vahvemmin tulevaisuuteen suuntautunut, sillä sitä käytettiin nimenomaan suomalaisuusliikkeen tunnuslauseena. Ei ollutkaan enää kysymys historiallisesta ”me”-subjektista, joka oli sopeutunut uuteen kansainvälispoliittiseen tilanteeseen, vaan nyt oli syntymässä tulevaisuuden ”me”, joka olisi suomalainen. Tässä käytössä lausahdus liitettiin myös yhä vahvemmin kieleen, ei välttämättä etnisyyteen tai kansalaisuuteen.

Kun Arwidssoniin liitetystä lausahduksesta oli tehty poliittinen iskulause, sitä myös vastustettiin. Silloin sen tulkinta muuttui. Sosialistien lehdissä saatettiin julkaista muunnelmia, kuten tehtiin myös liberaaleja kosmopoliitteja vastustavissa teksteissä. Selvimmin reagoi ruotsinkielinen kansallisuusliike, joka muokkasi lausahduksen muotoon ”Ruotsalaisia emme enää ole, suomalaisia emme halua olla, venäläisiksi emme voi ryhtyä, olkaamme siis isänmaamme poikia”.¹³⁵ Tässä muunnelmassa korostettiin suomenruotsalaisten yhteyttä Ruotsiin samalla, kun esitettiin muotoilu, jossa ei korostunut kieli tai kansallisuus vaan yhteinen kansalaisuus niistä riippumatta. Edellä esitetyt esimerkit ilmentävät selkeää politisoitumista, jossa eri ryhmät kuvasivat ja määrittelivät uudelleen lausahduksen merkityksiä. Vaikka nämä retoriset siirrot muokkasivat lausahdusta sellaiseksi, että se oli jo kaukana aiemmista käytöistä, yhteys varhaisempiin esiintymiin säilyi edelleen.

Nykyään lausahdus on yleisessä käytössä ja liitetään Arwidssoniin. Kielikiistojen liennyttyä se on kuitenkin menettänyt poliittista kiistanalaisuuttaan. Koska sen on mahdollista tulkita viittaavan kansalaisuuteen, kansallisuuteen tai kieleen, poliittiset ryhmät voivat tulkita sitä eri tavoin. Nämä mahdolliset viittaukset edustavat erilaisia merkityskerrostumia, joista käsitehistoria on kiinnostunut. Nykyään lienee yleisempää, että lausahdusta tulkitaan 2000-luvulla kansalaisuuden ja kansallisuuden kautta. Silti on selvää, että se menestyi 1800-luvun toisella puoliskolla nimenomaan kielikysymyksen ansiosta.

YLIRAJAISUUS KÄSITEHISTORIASSA

Monien muiden tutkijoiden lailla myös historioitsijat pitävät usein omaa kansakuntaansa itsestäänselvänä historiallisena toimijana ja ensisijaisena tutkimuksen kohteena. Olisi myös hyvä kyetä tarkastelemaan kansallista historiaa vertaillen, ulkopuolisen silmin, ja suhteuttaa ainutkertaisina pidetyt kansalliset ilmiöt yleiseen historialliseen kehitykseen.¹³⁶ Käsitehistoriallinen tutkimus on nopeasti kansainvälistynyt 1990-luvulta lähtien. Poliittisten kulttuurien vertaileva ja transnationaali (poikkikansallinen, ylijajainen) käsitehistoriallinen historiantutkimus pyrkii ymmärtämään poliittisen keskustelun monimuotoisuutta ja keskeisten poliittisten käsitteiden kiistanalaisuutta ottamalla etäisyyttä oman kansallisvaltion historialliseen kertomukseen ja suhteuttamalla sen kansainväliseen kehitykseen ja rajat ylittävään vuorovaikutukseen.

Vertailevassa ja ylijajaisessa käsitehistoriassa rekonstruoidaan ja analysoidaan rinnakkaisia kansallisia poliittisia prosesseja ja ollaan kiinnostuneita myös maiden vuorovaikutuksesta ja poliittisten kulttuurien välisistä siirtymistä. Usein kiinnostuksen kohteena ovat

(1) käsitteet, jotka itsessään liittyvät kansakunnan ja muiden rajojen ylittämiseen. Tällaisia ovat esimerkiksi kansainvälisyys tai siirtolaisuus

(2) prosessit, joissa keskeisiä käsitteitä muokataan sopimaan tiettyyn kontekstiin. Huomion kohteena on silloin esimerkiksi se, miten käsitteet liitetään tiettyihin maihin tai kulttuureihin tai miten sanojen merkityksiä muokataan sopimaan paikalliseen ajankohtaiseen poliittiseen keskusteluun

(3) toimijat, jotka itsessään tuottavat ylijajaisia käsitteistöä.

Tällaisia ovat esimerkiksi kansainväliset järjestöt, kansainvälisesti verkostoituneet poliitikot tai keskeisten tekstien kääntäjät.

Usein ylijajaisen historian tutkimuksessa nämä näkökulmat saattavat myös yhdistyä.¹³⁷

Vertailukelpoisten aineistojen paikantaminen vaatii vaivannäköä. Eri kielten käsitteetkään eivät ole yksi yhteen käännettävissä, vaan

niille on saattanut syntyä kansallisissa yhteyksissä erityismerkityksiä, jotka on otettava huomioon. Vertaileva ja ylijajainen käsittehistorian tutkimus vaatii monipuolista kielitaitoa ja valmiutta toimia omaksi koetun kansallisen historian ulkopuolella, vaikka sekin rakentuu osittain jo olemassa olevien kansallisten historiantutkimuksen perinteiden varaan. Sen tulokset osoittavat ja selittävät niin samankaltaisuuksia kuin erojakin kansallisissa keskusteluissa vallinneiden ideologioiden ja mielipiteiden välillä. Jotkin kansalliset erityispiirteet tulevat näkyviin ja ymmärrettäviksi vasta ylijajaisessa vertailussa. Toisaalta ylijajaisella historiantutkimuksella voidaan paikantaa kansainvälisiä yhteyksiä ja vaikutteiden kulkeutumisen reittejä. Samansuuntaisten tai vaihtoehtoisten kehityskulkujen havaitseminen toisissa kansallisissa ympäristöissä horjuttaa käsityksiä kansallisten kokemusten ainutlaatuisuudesta. Se lisää tietoisuutta kansallisten menneisyyksien yhteenkietoutuneesta luonteesta, aikalaisten eri maiden välillä tekemistä vertailuista ja niiden (kansallisista) poliittisista tarkoituksista sekä poliittisten kulttuurien välisistä siirtymistä.¹³⁸

Vaikka yksittäinen tutkija keskittyisikin tutkimuksessaan käsittelemään yhtä paikallista, alueellista tai kansallista teemaa, hänen tärkeää tuntea ylijajainen vuorovaikutus, josta keskeiset poliittiset, yhteiskunnalliset ja kulttuuriset käsitteet ovat mahdollisesti saaneet merkityksensä. On tärkeää selvittää, mitä on oikein tapahtunut, kun käsitteitä on käännetty kielestä toiseen. Onko käsite jäänyt viittamaan vain johonkin vieraana pidettyyn ilmiöön, onko sitä sovellettu luovasti oman maan ilmiöiden kuvaamiseen vai onko se omaksuttu niin tiiviiksi osaksi kotimaista poliittista keskustelua, ettei sen vierasperäisyyttä enää edes tunnusteta?¹³⁹ Kannattaa myös hyödyntää vertailujen tarjoama syvempää ymmärrystä kustakin kansallisesta historiasta.

KÄSITEHISTORIA DIGITAALISEN HISTORIAN AIKAKAUDELLA

Niin kontekstoivassa aatehistoriassa kuin käsitehistoriassakin on perinteisesti luotettu yksittäisen tutkijan laajaan lukeneisuuteen ja lähteiden huolellisen lähilukemisen yhteydessä kehittyneisiin analyttisiin ja kontekstoinnin taitoihin. Lähilukeminen (*close reading*) voidaan määritellä intensiiviseksi ja huolelliseksi lukemiseksi, jossa kiinnitetään huomiota yksityiskohtiin ja asiayhteyksiin,¹⁴⁰ eikä sen keskeisyydestä käsitehistorian tutkimuksessa ole vastaisuudessaakaan epäilystä. Digitalisoituminen avaa kuitenkin aivan uudenlaisen mahdollisuuden saada ote vaikeasti hallittavista ja laajoista tekstikorpuksista.¹⁴¹ Tekstikorpuksia ja niihin liittyviä metadata-aineistoja sekä muuta dataa kutsutaan usein massadataksi (*big data*), koska aineistot ovat laajoja ja sisältävät paljon erilaista materiaalia.¹⁴² Metadataalla puolestaan tarkoitetaan aineiston luonnetta koskevia tai sen toimijoi- ta taustoittavia tietoja.

Digitalisaatio mahdollistaa aineiston helpomman keräämisen käyttämällä sanahakuja mutta myös määrällisiä analyyseja. Määrällisten analyysien katonimike on etälukeminen (*distant reading*), jolla tarkoitetaan tietokoneavusteista tekstiaineiston tarkastelua niin, että ison aineiston sisältämistä määrällisistä muutoksista ja osakorpuksista saadaan parempi kuva. Etälukeminen tulee aina yhdistää lähilukemiseen niin, että päättelylle keskeiset, yksittäisissä kielenkäyttötilanteissa syntyneet erityiset merkitykset tarkistetaan. Muutoin saattaa vaikka erehtyä olettamaan, että kansainvälisyys lisääntyi Saksan valtiopäivillä 1930-luvulla, kun sanan *Internationalismus* käyttö yleisty. Nykypäivän historian tutkimuksessa keskeistä on tällainen vuorovaikutteisuus etä- ja lähilukemisen välillä: etälukemisen tuloksia on usein vaikea selittää tai todentaa ilman tarkkaa lähilukemista, kun taas lähiluettujen tekstiaineistojen poikkeuksellisuutta tai trendinmukaisuutta on vaikea ymmärtää tai osoittaa ilman etälukemista.¹⁴³

Digitoitujen tekstien määrän räjähdysmäinen kasvu on saanut myös perinteisemmän aate- ja käsitehistorian tutkijat kiinnostumaan

digitaalisen käsitehistorian eli menneisyyden kielen tietokoneavusteisen analyysin mahdollisuuksista. Tekstien etälukemisen ja kontekstoivan, tekstin merkityksellisiin historiallisiin asiayhteyksiinsä asettavan lähilukemisen yhdistäminen tarjoaa keinoja kehittää käsitehistoriaa eteenpäin niin empiirisesti kuin metodologisestikin.¹⁴⁴ Käsitehistoria on digitalisaation myötä tavallaan valtavirtaistumassa: kun aiheita lähestytään valtavissa tekstiaineistoissa sanahauilla, yhä useampi tutkija joutuu pohtimaan, miten kielen muutokset suhteutuvat yhteiskunnallisiin muutoksiin. Tekstintulkinnan voidaan siis sanoa kehittyvän käsitehistorialliseen suuntaan.

Digitaalisten aineistojen käyttöön sisältyy neljänlaisia, tuloksia mahdollisesti vääristäviä seikkoja:

(1) Palstoihin ladottujen historiallisten kirjasintyyppien ja käsialojen optisessa tunnistuksessa voi olla ongelmia, joten digitoitujen aineistoon voi syntyä sotkuista dataa alkuperäiseen lähteeseen verrattuna, joten tutkijan on oltava erityisen tarkka aineiston luotettavuuden osalta.¹⁴⁵ Tästä huolimatta etälukemisella saatavissa oleva makrotason tieto sanojen käytön yleisistä kansallisista ja kansainvälisistä kehityksen suunnista antaa hyvät lähtökohdat tutkimushypoteesien muotoilulle ja tarkemmin analysoitavien lähdeaineistojen valinnalle. Digitaaliseen muotoon siirretyistä teksteistä tehdyt haut tuottavat käsitehistoriaa tutkivalle laajaa mikrotason yksittäisten historiallisten toimijoiden tuottamaa esimerkkiaineistoa, josta tutkija voi perustellusti koota edustavat ja kiinnostavat esimerkit perinteisempää kontekstoivaa lähilukemista varten.

(2) Digitoitaessa tehdyt valinnat vaikuttavat siihen, mitkä aineistot nousevat todennäköisemmin tutkimuksen kohteeksi. Vain pieni osa historian lähteistä on tähän mennessä digitoitu ja siten saatavissa sanahaut ja määrälliset analyysit mahdollistavassa muodossa. Teknisistä ja kustannussyistä osa aineistosta ei ole lainkaan digitoitavissa. Aineisto on hajallaan kansallisissa kokoelmissa ja sitä säilytetään eri tiedostomuodoissa, mikä vaikeuttaa yllirajaista tutkimusta.¹⁴⁶ Metadataassa voi olla suuria puutteita. Tutkijan on tunnettava digitoitaessa

tehtyjen valintojen ja karsimisen seuraukset. Lähdeaineistoihin on tutustuttava myös perinteisesti lukien, jotta ymmärretään niiden erityisluonne eikä tehdä etälukemisen perusteella virheellisiä päätelmiä tai sivuuteta epähuomiossa jotain lähteen keskeistä, lähdekritiikissä esiin nousevaa piirrettä. Esimerkiksi kansallisten parlamenttien digitoituja aineistoja analysoitaessa on huomioitava muun muassa niiden erilainen edustavuus eri aikoina, lakiesitysten valmistelu ja ajoitus, menettelytavat, edustajien sosiaaliset ja koulutustaustat sekä valmius keskustella, puheenvuorojen jakaminen, parlamentaarinen puhetapa, parlamentaarisen ajan rajallisuus, mediakeskustelu sekä yhteydet kansalaisyhteiskuntaan ja ulkomaille. Ei tule vain olettaa jonkin sanan esiintymien heijastavan suoraan asian tärkeyttä. On siis vastustettava houkutusta helppoihiin tutkimustuloksiin vain helposti saatavissa olevan datan pohjalta. Pelkän kvantitatiivisen analyysin sijaan on edettävä itse lähdetekstien analyysiin ja perustettava päätelmät historiallisista merkityksistä niihin.

(3) Digitaalisten aineistojen analyyseissa menetetään helposti jotain tulkinnaa, sillä tietokoneavusteiset menetelmät edellyttävät lähes aina laskennallista lähestymistapaa. Massadatan käyttö sivuuttamalla lähdekritiikki ja historialliset asiayhteydet saattaa johtaa yksinkertaistaviin päätelmiin, joissa ei huomioida historiallisen kokemuksen monimuotoisuutta ja niitä erityisiä merkityksiä, joita asiat ovat erilaisissa historiallisissa yhteyksissä saaneet. Poliittisen ja yhteiskunnallisen keskustelun vaikuttamaan pyrkivää retorista luonnetta ei tavoiteta sanahauilla, vaan etälukemisen rinnalle tarvitaan kontekstivoivaa lähilukemista. Laskemalla sanojen käyttöä, niiden kielipiillisiä piirteitä ja yhteyksiä muihin sanoihin voidaan saada arvokasta tietoa kielenkäytön muutoksista, mutta tällöin saatetaan kadottaa yhteys niihin historian henkilöihin, toimijoihin, jotka käyttivät kieltä jossain tietyssä tarkoituksessa. Voidaan määrällistää vaikkapa tietyn retorisen siirron käyttöä laajassa tekstiaineistossa, ja tämä kertoo siitä tilanteesta, jossa yksittäiset henkilöt kirjoittivat tai puhuivat, mutta laskennallinen tieto ei kerro historiallisesta kokemuksesta sinänsä.

Toisaalta tämä on myös määrällisen lähestymistavan vahvuus. Käsitehistoriassa on ollut tapana päätellä määrällisesti yleistämällä yksittäisten esimerkkien pohjalta, mikä ei enää ole massadatan aikakaudella kestävä, vaan väitteelle tarvitaan määrälliset perusteet.

(4) Digitaalisten aineistojen käytössä ongelmia voivat tuoda myös lukijoiden odotukset: Miten tietokoneavusteisen analyysin tulokset esitetään tavalla, joka vakuuttaa niin historian kuin informaatioteknologian ammattilaiset? Miten aineistoon viitataan niin, että lukijoilla säilyy mahdollisuus tarkistaa päätelmien luotettavuus? Miten edetään poikkitieteelliseen (*transdisciplinary*) tutkimukseen siten, että saavutetaan tieteenalojen yhteistyöllä syvempi ymmärrys menneisyyden ilmiöistä niin, että kaikki ovat yksimielisiä päättelyn kulusta?¹⁴⁷ Tämä kysymys voidaan ratkaista yhdistämällä vuorovaikutteisesti erilaiset lukutavat ja tekemällä tiiviistä yhteistyötä monitieteisten tutkimusryhmien kesken.

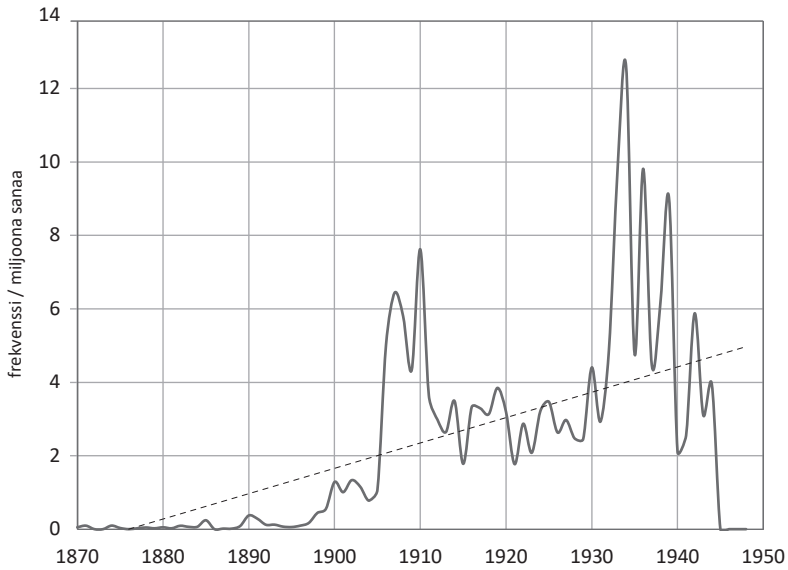
Perinteisellä käsitehistoriallisella kontekstoivalla analyysillä on suuri merkitys myös digitaalisessa käsitehistoriassa. Laajojen digitaalisten aineistojen kvantitatiivinen analyysi auttaa osoittamaan ajallisen muutoksen kehityssuuntia ja niiden poikkeamia. Tietokoneavusteiset analyysit ja visualisoinnit eli tietoaineistojen graafinen havainnollistaminen auttavat nousemaan historiallisen maiseman yläpuolelle ja saamaan siitä yleiskuvan, jotta voidaan paikantaa ja rajata laadulliselle analyysille kiinnostavat tapaukset entistä perustellummin. Ne myös herättävät tutkijoissa uusia tutkimuskysymyksiä. Lopullisia tulkintoja käsitteellisestä muutoksesta eivät kuitenkaan tee algoritmit vaan menneisyyden kielenkäyttöä herkästi tulkitsevat tutkijat, jotka yhdistävät määrällisen ja laadullisen aineiston analyysin aiempaa järjestelmällisemmin. Näin myös perinteisen ja digitaalisen tutkimuksen vuorovaikutus voi uudistaa historiantutkimuksen metodologiaa.

NATIONALISMIA MITTAAMAAN: ESIMERKKI FREKVENSSSIEN KÄYTÖSTÄ KÄSITEHISTORIAN TUTKIMUKSESSA

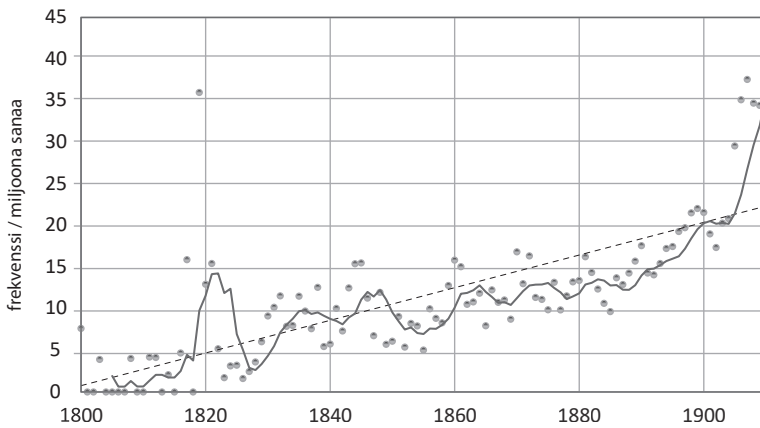
Esimerkki digitaalisesta käsitehistoriasta havainnollistaa etälukemisen avaamia mahdollisuuksia ymmärtää käsitteellistä muutosta. Siinä analysoidaan *kansakunnan*, *nationalismin* ja *ideologian* sanafrekvenssejä. Monissa graafisissa käyttöliittymissä on valmiita työkaluja sanojen esiintymisfrekvenssin selvittämiseen ja havainnollistamiseen eri aineistoissa. Myös kollokaatiovälineet ovat yleistymässä. Sanan absoluuttisen frekvenssin kasvu tai lasku voi aiheutua siitä, että aineisto on joltain vuodelta suurempi tai pienempi. Tällöin on tapana normalisoida tulos antamalla sen sanan frekvenssi suhteessa vuosittaisen aineiston kokoon.¹⁴⁸ Yleensä käytetään suhteellista frekvenssiä pohdittaessa sanankäytön historiaa.

Suhteellisen frekvenssin muutokset antavat hyvän yleiskuvan siitä, miten jonkin sanan käyttö on kehittynyt. Frekvenssit ovat myös tärkeä osa monimutkaisempia algoritmisia analyysimenetelmiä. Siksi on hyvä ymmärtää, miksi sanojen frekvenssit muuttuvat. Jos tutkitaan sanastoa, joka on jollain tapaa politisoitunutta ja abstraktia, sanafrekvenssien muutokset ovat usein liitettävissä käsitteellistämisen tason ilmiöihin. Syitä frekvenssin muutoksiin on ainakin viisi: (1) Sana politisoituu ja yleistyy, koska se on väittelyn kohteena. (2) Sanan käyttö siirtyy uusille elämän osa-alueille. (3) Sanan merkitykset muuttuvat. (4) Sana tulee osaksi uusia ilmaisuja. (5) Aineistossa on jotain, joka vaikuttaa sanan frekvenssiin (esim. sanomalehdessä sarja mainoksia).¹⁴⁹ Näistä kolme ensimmäistä on käsitehistorian näkökulmasta erityisen kiinnostavia. Niitä ei aina voi täysin erottaa toisistaan. Kuvioissa (1–3) esitetään kolmen sanan (*nationalism*, *nationell*, *ideologie*) kasvava suhteellinen frekvenssi.

Saksan kielen sana *Nationalismus* ja vastaavat sanat ranskaksi ja englanniksi ovat olleet olemassa 1700-luvun lopulta asti.¹⁵⁰ Kuitenkin sanaa alettiin käyttää näissä kielissä ja myös ruotsin- ja suomenkielisissä teksteissä yleisesti vasta 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa. Kun tarkastellaan *nationalism*-sanan eri muotojen suhteellisia

**KUVIO 1. SANAN NATIONALISM SUHTEELLINEN FREKVENSSI
SUOMESSA JULKAISTUISSA RUOTSINKIELISISSÄ SANOMALEHDISSÄ
JA AIKAKAUSKIRJOISSA VUOSINA 1860–1944.¹⁵¹**

**KUVIO 2. SANAN NATIONELL SUHTEELLINEN FREKVENSSI
SUOMESSA JULKAISTUISSA RUOTSINKIELISISSÄ SANOMALEHDISSÄ
JA AIKAKAUSKIRJOISSA VUOSINA 1800–1909.¹⁵²**

frekvenssejä Suomessa julkaistuissa ruotsinkielisissä sanomalehdissä ja aikakauskirjoissa, voidaan osoittaa, että sana alkoi yleistyä vasta 1900-luvun alussa (Kuvio 1). Näin vältetään ”ensiesiintymän uskonto”, jossa liioitellaan sanan keksijän tai ajatuksen ensimmäisen esittäjän roolia.¹⁵³ Sen sijaan huomio voidaan suunnata aikaan, jolloin nationalismin diskurssi todella muuttui tärkeäksi. Jotta voidaan arvioida syitä *nationalism*-sanan yleistymiseen, on paras lukea yksittäisiä tekstejä. Tällöin nationalismista puhuttiin yleensä yhteydessä venäläiseen, suomalaiseen ja ruotsalaiseen nationalismiin. Vanhasuomalaisen *Wiipuri*-lehti esimerkiksi kirjoitti loppusyksyllä 1906 julkaistussa painikassa: ”Kun ruotsalaisuus näin röyhkeästi rehentelee, niin se ei ole muka ’nationalismia’”.¹⁵⁴ Tämä viittasi siihen, että ruotsinmielisissä piireissä käytettiin ”nationalismia” usein negatiivisesti latautuneena suomenmielisen liikehännän arvosteluna. Tämänkaltainen politisoituminen ja ”nationalismi”-sanan käyttö leimaavana teki siitä yleisen.

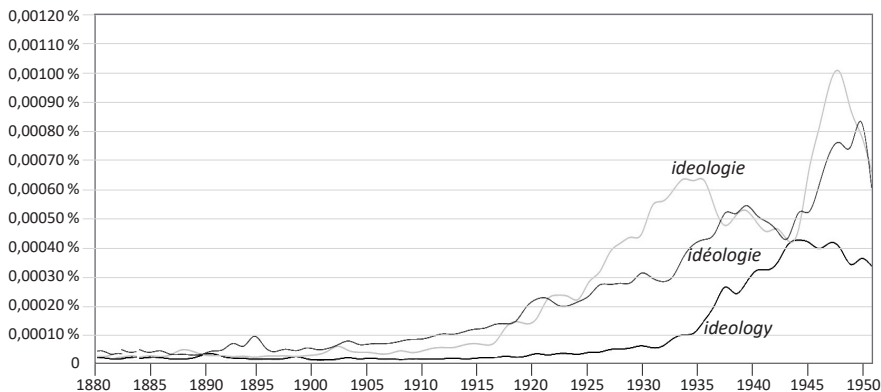
Koska nationalismi ilmiönä liitetään 1800-lukuun, voi olla vaikea uskoa, että itse sanaa käytettiin harvoin. Laskennallinen lähestymistapa todentaa tämän kuitenkin selkeästi. Toisaalta voidaan ajatella, että se, miten ihmiset käsitteellistivät kansakunnan, ei palaudu *nationalismi*-sanan käyttöön, vaan sillä oli erilainen retorinen funktio (tehtävä). Kansallisen näkökulman läpimurtoa voisi ehkä tarkastella toisella sanastolla, tarkastelemalla esimerkiksi sanan *nationell* (suom. kansallinen) muutosta (Kuvio 2). Sanoilla *nationalism* ja *nationell* on molemmilla nouseva trendi, mutta *nationell*-sanan suhteellinen frekvenssi alkaa kasvaa aikaisemmin ja se on asteittaista. Se on myös paljon yleisempi kuin *nationalism*.

Sanan *nationell* yleistyminen näyttää kuvastavan kansallisen näkökulman hidasta läpimurtoa. Tätä voidaan tarkastella katsomalla, missä aihepiireissä sanaa käytetään. Tämä on helpoiten tehtävissä, jos tarkastellaan niitä substantiiveja, jotka esiintyvät sen yhteydessä. 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa saatettiin kirjoittaa kansallisesta kirkosta (*kyrkan*), kansallisesta kehityksestä (*utvecklingen*) tai kansallisesta teollisuudesta (*industrin*), mutta sanasto oli kuitenkin

melko rajattua. Se keskittyi enimmäkseen uskontoon, talouteen ja jonkin verran myös kysymykseen kansallisista ominaisuuksista. 1800-luvun aikana ”kansallis”-alkuiset sanat runsastuivat huomattavasti, mikä viittaa siihen, että etuliitettä alettiin käyttää yhä useamassa yhteydessä. Monia politiikan ja kulttuurin instituutioita alettiin mieltää kansallisesta näkökulmasta, ja näin sanasto kasvoi. Kielitieteessä sanan tai sananosan leviämistä kutsutaan sanan produktiivisuudeksi. Historiallisena ilmiönä sanan *nationell* leviämistä voisi kuvata prosessina, jossa kansallinen näkökulma tuli hallitsevaksi. Toisin kuin sanassa *nationalism*, frekvenssin kasvu ei liity politisoitumiseen vaan pikemminkin sanan *nationell* leviämiseen uusille alueille, koska se alkoi viitata tulevaisuuteen eli temporalisoitui 1800-luvun aikana.

Sanat *nationell* ja *nationalism* ovat merkitykseltään monimutkaisia. Kummassakaan ei kuitenkaan lisätty sanaan uutta merkitystä. Tällaisen muutoksen vaikutusta suhteellisen frekvenssin muutokseen ilmentää sana *ideologia*, joka on peräisin 1790-luvulta, jolloin se tarkoitti ’ideoiden tiedettä’. Napoleonin ja muiden käytössä sana muuttui kuitenkin poliittista haihattelua kuvaavaksi kriittiseksi sanaksi. Tämä merkitys hallitsi sanaa koko 1800-luvun, mutta vuosisadan vaihteessa ideologialla alettiin yhä useammin viitata ajatuksiin, jotka esittivät poliittisen tulevaisuusohjelman. Tällöin oli myös tavallisempaa, että *ismi*-päätteisiä sanoja alettiin kutsua ideologioiksi. Lisäksi ideologioita alettiin kuvata toistensa kilpailijoina. Ideologiasta tuli yläkäsite, jonka alle määriteltiin yksittäisiä ideologioita, joita kutsuttiin esimerkiksi liberalismiksi, sosialismiksi ja konservatismiksi. Vanha merkitys ideologiasta haihatteluna ei kadonnut ja on edelleen käytössä, mutta uuden merkityksen myötä ideologiasta tuli keskeinen osa poliittista sanastoa ja sen esiintymisfrekvenssi kasvoi selvästi (Kuvio 3).¹⁵⁵

Korpuslingvistiikassa ja digitaalisissa ihmistieteissä on kehitetty myös huomattavasti monimutkaisempia algoritmisia analyysimenetelmiä. Näillä voidaan kuvata sanojen yhteisesiintymien muutoksia, jolloin niistä on hyötyä merkityksen muutoksen arvioimisessa. Myös monimutkaisemmat menetelmät perustuvat pohjimmiltaan

**KUVIO 3. SANOJEN IDEOLOGIE, IDÉOLOGIE JA IDEOLOGY
VUOSITTAISET SUHTEELLISET FREKVENSSIT GOOGLE
BOOKS -KOKOELMASSA 1880–1950.¹⁵⁶**

sanojen frekvenssien ja esiintymisyhteyksien laskemiseen. Käsi-
tehistoriallisessa tutkimuksessa on erityisesti käytetty kollokaatio-
analyysia ja vektoriavaruusanalyysia, joista edeltävä soveltuu hyvin
yksittäisten sanojen tarkasteluun, kun taas jälkimmäinen on parempi
sanojen vertailuun. Kollokaatioanalyysissa huomio kohdistuu avain-
sanan kielelliseen lähiympäristöön eli yhteiseen sijaintiin, kollokaa-
tioon. Siinä tarkastellaan, kuinka usein sanat liitetään keskustelussa
toisiinsa ja onko niiden välisessä käytössä havaittavissa poikkeamaa
suhteessa sanojen keskimääräiseen käyttöön. Kollokaatioanalyysin
avulla voidaan esimerkiksi tutkia, millaista tavanomainen poliit-
tinen puhe kansainvälisyydestä on tietynä aikana ollut ja millaisia
muutossuuntia kansainvälisyyspuheessa on havaittavissa historian eri
vaiheissa.¹⁵⁷lähteiden lähilukeminen ajanjaksoihin, jolloin väittely kansainväli-
syydestä on ollut erityisen kiihkeää ja käsitteeseen liitetyissä merki-
tyksissä on havaittu muutoksia.

Vektoriavaruusanalyysissa tarkastellaan laskennallisesti sanojen
käyttöyhteyksien piirteitä, kollokaatteja, mutta käytetyn algoritmin

mukaan myös muita kielen piirteitä. Käyttöyhteyksien avulla voidaan arvioida sanojen samankaltaisuutta ja muutosta sanojen suhteissa. Vektoriavaruusanalyysia on käytetty esimerkiksi *ismi*-päätteisten sanojen muutoksen arvioimiseen sekä ”kansainvälinen”-sanan laajentuneen käyttöalan kartoitukseen.¹⁵⁸

DIGITAALISEN KÄSITEHISTORIAN TULEVAISUUS

Käsitehistoriallinen tutkimusasenne ei välttämättä rajoitu sanoihin ja käsitteisiin vaan saattaa kattaa kielen poliittisuuden tai yhteiskunnalliset ja kulttuuriset ulottuvuudet laajemminkin: käsitehistoria tutkii muutosta kiinnittämällä huomiota kielen jatkuvuuksiin ja muutokseen sekä näiden historiallisille toimijoille tarjonneisiin toimintamahdollisuuksiin. Historiallisten toimijoiden kielenkäyttöä ja itsensä määrittelyä analysoimalla on mahdollista saavuttaa monitahoinen kuva menneestä. Samalla vältetään anakronistiset tulkinnat – tai ainakin ollaan tietoisia niiden historiapolitiisesta merkityksestä. Jos vaikka puhutaan Ruotsin uuden ajan alun säätyvaltiopäivistä parlamenttina ja niiden toiminnasta demokratiana, ymmärtämättä jäävät sekä sääty-yhteiskunnan erioikeuksiin pohjanneet erityispiirteet että poliittisten järjestelmien luonteessa ajan myötä tapahtunut valtava muutos. Ehkä kuvittelemme 1700-luvun Ruotsin modernimmaksi ja enemmän nyky-yhteiskunnan kaltaiseksi kuin se olikaan.

Menneisyyden poliittisille väittelyille on ollut tyypillistä, että osapuolet olivat eri mieltä keskeisten käsitteiden merkityksistä ja käyttivät joko eri käsitteitä tai samoja käsitteitä eri merkityksissä tai määrittelivät niitä uudelleen tukeakseen omia väitteitään. Tutkimuksessa voidaan pyrkiä rakentamaan keskeisiin poliittisiin, yhteiskunnallisiin ja kulttuurisiin käsitteisiin liitettyjen merkitysten koko kirjo ja koettaa ymmärtää asioita tietynä aikakautena vaikuttaneiden kilpailevien ryhmittymien erilaisista näkökulmista. Käsiteanalyysissa kannattaa kiinnittää erityistä huomiota käsitteiden merkityksiä koskeneisiin kiistoihin ja mahdollisiin vastakäsitteisiin, joita osapuolet ovat poliit-

tisen kiistan yhteydessä luoneet. Tiettyjen sanojen kanssa tyypillisesti esiintyvien muiden sanojen (leksikaalisen kentän) sekä merkitykseltään samankaltaisten sanojen (semanttisen kentän) muutokset puolestaan paljastavat muutoksia itse käsitteen merkityksissä.¹⁵⁹

Käsittehistoriaa voi edelleen tutkia perinteisin menetelmin, mutta digitaalisessa käsittehistoriassa voidaan lisäksi etälukea saatavissa olevia digitoituja aineistoja ja hyödyntää tietokoneavusteisen analyysin menetelmiä. Suurten, mahdollisesti useita kansallisia ympäristöjä kattavien aineistojen avulla voidaan osoittaa tehokkaasti poliittisen kiistelyn kohteet ja saman- ja eriaikaiset muutokset käsitteiden käytössä ja merkityksissä. Niiden perusteella on mahdollista kohdistaa laadullinen analyysi murroskohtiin ja edetä mikrotasolla, yksittäisissä esimerkeissä havaittavien ajattelutapojen jatkuvuuden ja muutoksen kontekstoivaan lähilukemiseen. Näin päästään syvemmälle sen ymmärtämisessä, miten ihmisten ajattelutavat ovat ajan myötä muuttuneet niin yhteiskunnassa yleensä kuin yksittäistapauksissa erityisesti ja millaisia poliittisia, yhteiskunnallisia ja kulttuurisia kiistoja ja kielipelejä on käyty eri tavalla ajattelevien välillä. Oleellista on osata yhdistää etä- ja lähilukeminen tasapainoisesti. Yksittäisiä tekstejä analysoiva perinteinen käsittehistoria ei pysty vakuuttavasti esittämään väitteitä, jotka vaatisivat määrällisen perustelun. Toisaalta puhtaasti määrällinen analyysi, jos se keskittyy liiaksi vaikkapa jonkin sanan esiintyvyyden muutoksiin, ei huomioi riittävästi menneisyyden ihmisten kokemuksia ja heidän eri tilanteissa käsitteille antamiaan erityisiä merkityksiä. Nämä ovat tulkittavissa vain yksittäisistä teksteistä.

Käyttämällä rinnakkain sekä määrällisiä että laadullisia menetelmiä voidaan digitaalisessa käsittehistoriassa mitata kielenkäytön muutoksia ja perustaa silti päätelmät yksittäisten historiallisten toimijoiden kokemuksiin sellaisina kuin he ovat ne kielen avulla erityisissä konteksteissa ilmaisseet. Kontekstisidonnaisten merkitysten ymmärtämiseen tarvitaan tulevaisuudessakin ajallisesti ja aiheiltaan rajattuja, yksittäisten kielenkäyttötilanteiden asiayhteydet huomioivia käsiteanalyyssejä.

94.
95.
96.
97.

98.

99.
100.

101.
102.
103.
104.
105.
106.
107.
108. Lyytinen 2019.
109. Matero 2019.
110. Wiesner ym. 2017.
111. Steinmetz & Freeden 2017.
112. Brunner, Conze & Koselleck 1972–1997.
113. Esim. Steinmetz, Freeden & Fernández-Sebastián 2017.
114. Steinmetz & Freeden 2017.
115. Koselleck 1996.
116. Hyvärinen ym. 2003; Hyrkkänen 2002.
117. Richter 1995; Ihalainen 1999; Partti 2019.
118. Steinmetz & Freeden 2017.
119. Retorisesta analyysistä ks. Wiesner ym. 2017, 70–77.
120. Steinmetz & Freeden 2017.
121. Marjanen 2018.
122. Koselleck 1972.
123. Marjanen & Ros 2022.
124. Frevert ym. 2014; Dixon 2012.
125. Ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Euroopassa ks. Ihalainen 2017c; 1960-luvulla ks. Ihalainen & Holmila 2022.
126. Koselleck 1972; Koselleck 2006.
127. Steinmetz 2017.
128. Kurunmäki & Marjanen 2020.
129. Skinner 2002; Perelman & Olbrechts-Tyteca 1971; Foxlee 2018.
130. Skinner 2007.
131. Elmgren 2018.
132. Marjanen 2020.
133. Mehiläinen 1.7.1860.
134. Kurunmäki & Marjanen 2018.
135. Kaskö Tidning 7.7.1926.
136. Ihalainen 2020a.
137. Marjanen 2017.
138. Ihalainen 2017c, 23–27, ja siellä siteerattu kirjallisuus.
139. Leonhard 2011.
140. Salmi 2021, 31.
141. Müller & Schmieder 2016.
142. Tolonen & Lahti 2018.
143. Bode 2017.
144. Marjanen 2018; Ihalainen & Sahala 2020.
145. Salmi 2021, 39, 46.
146. Salmi 2021, 14, 18, 49.
147. Salmi 2021, 39, 71.
148. Jensen & McGillivray 2017.
149. Pfanzelter ym. 2021.
150. Kemiläinen 1964.
151. <https://korp.csc.fi/> (28.6.2022).
152. <https://korp.csc.fi/> (28.6.2022).
153. Dufoix 2008.

154. Wiipuri 14.11.1906.
155. Kurunmäki & Marjanen 2020.
156. <https://books.google.com/ngrams>.
157. Ihalainen & Sahala 2020.
158. Muutoksen arvioimisesta ks. Marjanen ym. 2020; käyttöalan kartoituksesta ks. Marjanen & Ros 2022.
159. Marjanen 2018.